

УДК 94:26-5(=411.16)(47+57:477)"192"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/94-1-3>

Михайло ЖУРБА,
orcid.org/0000-0003-9691-8913
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) *m.a.zhurba@udu.edu.ua*

Михайло ЖОЛОБ,
orcid.org/0000-0003-0745-8412
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) *zholobb@gmail.com*

Ольга ПЕРЕПЕЛЮК,
orcid.org/0000-0001-7261-5811
доктор філософії (історія та археологія),
доцент кафедри історії та етнології України
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова
(Київ, Україна) *perepelu4ka@gmail.com*

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ ПІДРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-І РР. ХХ СТ.)

Стаття присвячена комплексному дослідженню релігійного життя єврейських громад на території підрадянської України в 1920-х рр., у період непу. На основі широкого кола архівних джерел та наукових праць проаналізовано стан і трансформацію ключових інституцій іудаїзму в умовах утвердження радянської тоталітарної системи та реалізації антирелігійної політики. Простежено динаміку чисельності іудейських громад, особливості їхнього географічного розміщення, соціальну структуру та рівень релігійної активності віруючих. Особливу увагу приділено функціонуванню синагог як багатофункціональних осередків єврейського життя, що поєднували культові, освітні, соціальні та комунікативні функції. Розглянуто роль рабинату як центрального елементу внутрішньої організації громади, що виконував не лише релігійні, але й судові, представницькі та координаційні завдання. Проаналізовано діяльність шохетів, поховальних братств і благодійних організацій, які сприяли консолідації громад та підтримці соціально незахищених верств населення. Важливим аспектом дослідження є аналіз стану релігійної освіти, зокрема нелегального функціонування хедерів і талмуд-тор, що, попри заборони та адміністративний тиск з боку радянської влади, продовжували забезпечувати передачу традиційних знань і цінностей молодому поколінню. Окреслено основні стратегії адаптації та форми опору єврейських громад радянській владі, які проявлялися у внутрішній самоорганізації, збереженні релігійних практик та взаємодопомозі. У статті доведено, що, незважаючи на системний наступ держави на релігійні інституції, іудейські громади підрадянської України впродовж 1920-х рр. зберігали значну життєздатність і залишалися важливими соціокультурними осередками, відіграючи помітну роль у збереженні єврейської релігійної та національної ідентичності.

Ключові слова: Україна, євреї, іудаїзм, неп, релігійна громада, радянська влада, освіта, благодійність.

Mykhailo ZHURBA,

orcid.org/0000-0003-9691-8913

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of World History and Archaeology
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) m.a.zhurba@udu.edu.ua*

Mykhailo ZHOLOB,

orcid.org/0000-0003-0745-8412

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History and Archaeology
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) zholobb@gmail.com*

Olha PEREPELUK,

orcid.org/0000-0001-7261-5811

*PhD (History and Archaeology),
Associate Professor at the Department of History and Ethnology of Ukraine
Mykhailo Dragomanov Ukrainian State University
(Kyiv, Ukraine) perepelu4ka@gmail.com*

RELIGIOUS LIFE OF JEWS OF THE SOVIET UKRAINE (20TH YEARS OF THE 20TH CENTURY)

The article is devoted to a comprehensive study of the religious life of Jewish communities in the territory of post-Soviet Ukraine in the 1920s, during the NEP period. Based on a wide range of archival sources and scientific works, the state and transformation of key institutions of Judaism in the conditions of the establishment of the Soviet totalitarian system and the implementation of anti-religious policies are analyzed. The dynamics of the number of Jewish communities, the features of their geographical location, the social structure and the level of religious activity of believers are traced. Special attention is paid to the functioning of synagogues as multifunctional centers of Jewish life, which combined cult, educational, social and communicative functions. The role of the rabbinate as a central element of the internal organization of the community, which performed not only religious, but also judicial, representative and coordination tasks, is considered. The activities of shochets, funeral fraternities and charitable organizations that contributed to the consolidation of communities and support for socially vulnerable segments of the population are analyzed. An important aspect of the study is the analysis of the state of religious education, in particular the illegal functioning of heders and Talmud-Torah, which, despite the bans and administrative pressure from the Soviet authorities, continued to ensure the transfer of traditional knowledge and values to the younger generation. The main adaptation strategies and forms of resistance of Jewish communities to the Soviet authorities are outlined, which were manifested in internal self-organization, preservation of religious practices and mutual assistance. The article proves that, despite the systematic attack of the state on religious institutions, the Jewish communities of post-Soviet Ukraine during the 1920s retained significant viability and remained important socio-cultural centers, playing a significant role in preserving Jewish religious and national identity.

Key words: *Ukraine, Jews, Judaism, NEP, religious community, Soviet authorities, education, charity.*

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві, яке активно переосмислює власну історію в контексті побудови незалежної держави, дослідження релігійного життя євреїв підрадянської України 1920-х років набуває особливої значущості. Ця тема виходить за межі академічного інтересу, ставши важливим елементом відновлення історичної справедливості та деколонізації національної пам'яті. Радянська історіографія навмисно маргіналізувала вивчення релігійних процесів, зокрема в меншин, зводячи їх до «пережитків минулого». Сьогодні ж ми маємо можливість відтворити об'єктивну картину минулого, повернувши історію єврейських громад у

широкий контекст соціально-культурного розвитку України.

Актуальність цієї теми посилюється тим, що сучасна Україна формується як багатоконфесійна та багатонаціональна держава. Аналіз стратегій виживання релігійних громад в умовах тоталітарного тиску, їх внутрішньої консолідації та адаптаційних механізмів дає ключ до розуміння сучасних процесів побудови інклюзивного суспільства. Досвід протистояння радянській антирелігійній політиці, вироблення форм культурного опору та збереження ідентичності є важливим уроком для захисту свобод і прав людини в умовах сучасних викликів.

Аналіз досліджень. Питання релігійного життя єврейських громад на території Радянської України в період Нової економічної політики зазнало суттєвої еволюції в історичній науці. Радянська історіографія свідомо маргіналізувала дослідження релігійних процесів, зокрема серед національних меншин, зводячи їх до категорії «пережитків минулого» та ігноруючи складність трансформаційних процесів, що відбувалися в єврейських громадах. Сучасна українська історіографія, починаючи з 1990-х років, запропонувала новий погляд на цю проблематику. Значний внесок у розвиток дослідження зробив О. В. Козерод у монографії «Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.» (2003), де проаналізовано організаційну структуру єврейських громад та їх адаптаційні стратегії в умовах радянської влади. П. Я. Слободянюк у роботі «Єврейські общини Правобережної України» (2005) висвітлив регіональні особливості функціонування єврейських релігійних інституцій. В. Любченко та Л. Фінберг у спільній роботі «Нариси з історії та культури євреїв України» (2008) комплексно проаналізували історичний розвиток єврейської спільноти в Україні.

Сучасні дослідження характеризуються комплексним підходом до вивчення релігійного життя єврейських громад, аналізуючи не лише державну політику, але й внутрішні стратегії виживання, форми культурного опору та механізми збереження ідентичності. Дослідники відійшли від радянських стереотипів та прагнуть відтворити об'єктивну картину минулого, інтегруючи історію єврейських громад у ширший контекст соціокультурного розвитку України.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз стану, особливостей та трансформації релігійного життя єврейських громад на території Радянської України в період Нової економічної політики (1920-ті роки).

Особливого колориту конфесійній палітрі України надавали євреї. Центр культурного та економічного життя єврейства у XVI ст. перемістився з країн Західної Європи на схід – до Польщі та Литви включно з українськими землями (Любченко, Фінберг, 2008: 285). Іудаїзм визначав єврейський побут. Народження, шлюб, смерть та інші події в житті іудея супроводжувалися виконанням багаточисельних та старанно розроблених релігійних ритуалів. З ними та читанням великої кількості молитов був пов'язаний розпорядок дня віруючого. У XVIII ст. на Волині та Поділлі серед єврейського населення виник і набув поширення релігійний рух, що став відомий як хасидизм. Він

був спрямований проти формалізму й схоластики, які прищеплювали рабини, та наполягав на пріоритеті простої щирої віри та святості у повсякденному житті (Любченко, Фінберг, 2008: 264, 267). З боку ортодоксального рабинату й вищих станів єврейства хасидський рух спершу зустрів відвертий опір. Але з часом протистояння між ортодоксальним іудаїзмом і хасидизмом ослабло. Згодом обидві течії знайшли шляхи мирного співіснування, хасидизм став рівноправною складовою ортодоксального іудаїзму (Слободянюк, 2005: 94). Обмеження, які з кінця XVIII ст. царський уряд інтенсивно накладав на єврейське населення призвело до того, що більшість представників цієї етнічної меншини мешкало в містечках Правобережної України. Тут євреї, як і поляки, розселялися спорадично – окремими громадами. Основу єврейської соціальної організації становила територіальна громада (кегила), яка зосереджувалася в міських поселеннях та функціонувала незалежно від інших завдяки громадському самоуправлінню (кагал), яке в межах Російської імперії було офіційно скасовано 1844 р., хоча фактично продовжувало функціонувати (Наулко, 1998: 42). Характерною ознакою іудейських громад було те, що вони не мали власної конфесійної організації (Козерод, 2003: 134, 146). Після розпуску кагалів уся система громадського самоуправління перейшла до рук рабинату, який забезпечував єдність, взаєморозуміння та взаємодію членів єврейських громад. Рабин був дороговказом єврейських мас у протистоянні офіційній владі та іноетнічному оточенню. Водночас із звичайними рабинами від 1825 р. розпочали виконувати свої обов'язки і так звані «казенні» рабини. Окрім релігійних функцій вони мали контролювати виконання євреями встановлених державою законів та слідкувати за рівнем прихильності віруючих до влади (Персиц, 1958: 31).

Релігійна активність єврейського населення України була досить високою. 1887 р. в містах Подільської губернії діяло 119 синагог, у повітах – 399 синагог. Загалом серед культурних споруд регіону іудейських було 22,5%. У губернії на одну синагогу в середньому припадало 628 євреїв (Слободянюк, 2005: 93, 96). 1904 р. у Волинській губернії діяли 194 синагоги, Подільській – 168, Полтавській – 95, Херсонській – 92, Катеринославській – 31. Загалом в Україні станом на 1910 р. існувало майже 1300 синагог (Бейзер, 2002: 19).

Бурхливі події 1917–1921 рр. кардинально вплинули на життя усіх національних спільнот України, а особливо євреїв. На початку революції було скасовано смугу осілості, що надало

можливість євреям мігрувати до інших губерній країни та вливатися в громадське життя суспільства. Разом із тим збройні конфлікти, спричинені постійною зміною влади в Україні, сприяли загостренню антисемітських настроїв серед військових та мирного населення. Відсутність стабільності у політичному житті України сприяла неадекватним рішенням місцевих органів влади. 1917 р. Кременчуцьку синагогу Юріївського було реквізовано в іудейській громаді та віддано військовим, які пристосували відібране приміщення під казарму (Гольдштейн, 1998: 49). За роки революційних збурень в Україні загинуло 75 тис. євреїв, які стали жертвами бойових дій та погромів (Колодний, 2011: 442). Погроми охопили близько 1300 єврейських містечок. На їх території було пограбовано та покалічено більш ніж 1 млн. жителів (Корнієнко, 1931: 25). Досить часто культова споруда залишалася останнім сховищем для порятунку від роздмуханого війною свавілля озброєного натовпу. Пізніше представники іудейських громад СРСР в одному із численних колективних звернень до влади писали: «Єврейське населення багаточисельних міст та містечок ховалися за стінами своїх синагог, і ми можемо пригадати багато випадків, коли в цих синагогах сотні євреїв із їх жінками та дітьми зустрічали мученицьку смерть» (Килимник, 2005: 402).

В Україні 1924 р., за інформацією НКВС УСРР, було взято на облік 1026 іудейських громад, які об'єднували 138583 віруючих євреїв (Козерод, 2003: 146). Звичайно, зазначені цифри дають приблизне уявлення про релігійність єврейського населення, оскільки за офіційними документами цієї ж державної структури станом на 1 січня 1925 р. кількість зареєстрованих іудейських релігійних общин в Україні зросла до 1242, які формувало 243333 особи. Найбільше таких релігійних громад було в Подільській губернії – 362, Волинській – 225 та Київській – 208 (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 141). 292 іудейські громади, тобто 23,5% від їх загальної кількості, діяли лише на території Одеської та Катеринославської губерній. Це пояснюється тим, що євреї становили вагомий частку міських мешканців та формували населення землеробських колоній регіону. За результатами перепису 1926 р., євреї склали 41% населення Одеси, 37,7% – Зінов'ївська, 33,1% – Херсона, 32,8% – Первомайська, 26,6% – Миколаєва, 20,3% – Запоріжжя. Частка євреїв у загальному складі населення округ також була помітною: в Одеській – 23,1%, в Миколаївській – 11,1%, Єлисаветградській – 9,1%, Балтській – 7,1% (Козерод, 2003: 810). Однак, у деяких місцевостях їх частка

від загальної кількості населення була порівняно незначною. Зокрема, в Запорізькій окрузі існувало 16 іудейських общин, що об'єднували 3212 осіб. У найбільшій єврейській сільській раді округи, Новозлатопільській, нараховувалося 3 громади, які користувалися двома молитовними будинками. У складі цих релігійних громад перебувала 191 особа, серед яких 113 були чоловіками (Козерод, 2003: 73). На Донеччині у цей час існувало 25 іудейських громад, що об'єднували 6045 осіб (Костенко, 1997: 42). Синагоги цього регіону знаходилися не тільки у великих містах, таких як Юзівка (з 1924 р. – Сталіно), Маріуполь, Бахмут, Єнакієве, Горлівка, Слов'янськ, але й у невеличких робітничих поселеннях (Лозова, Дружківка, Костянтинівка тощо) (Луковенко, 2010: 172). У липні 1925 р. до складу 1213 іудейських общин, що існували на території України, входило 337360 осіб (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2169. Арк. 4). На початку 1928 р. кількість узятих на облік іудейських громад знову скоротилася, їх число становило 1076 зі 124264 членами, а до жовтня 1929 р. вже зросла до більш ніж 1200, які формувало 110 тис. осіб (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2209. Арк. 3; Оп. 3. Спр. 269. Арк. 85).

Іудейські громади були незалежними утвореннями. На відміну від общин найбільших християнських напрямів, які були структурними одиницями єпархій, вони не входили до складу ієрархічної організації. Незважаючи на специфіку самодостатності та певної відособленості, іудейські громади з метою повноцінного виконання релігійних практик у межах окремих єврейських анклавів усе ж потребували єдиного розпорядчого органу. У всіх єврейських поселеннях культові потреби віруючих задовольняли рабини та шохети (різники), які не були «прикріплені» до окремих общин, що діяли при синагогах. Саме штучно здійснений владою поділ іудейських об'єднань, які були цілісними утвореннями в межах єврейських поселень, на менші релігійні громади чи не найбільше турбувало віруючих. Попри те, що відвідувачі окремих синагог були в змозі самостійно вирішити матеріальні проблеми громади (видати платню канторам та служникам, здійснити підготовку до опалювального сезону тощо), низку ритуалів віруючі бажали виконувати або контролювати спільно з членами інших іудейських общин (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2167. Арк. 45). Саме тому іудейські громади, всупереч часто пасивній позиції духовенства, в межах міст намагалися створювати комітети, які б наглядали за похованням віруючих, благоустроєм кладовищ, виконанням обрядів у міквах, приготуван-

ням кошерного м'яса і випічкою маці (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 214. Арк. 23). Потребуючи координаційного центру, на який би покладалося виконання названих функцій, у травні 1926 р. до ОВК із відповідним проханням зверталися члени правління синагог Херсону (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2, Спр. 2209, Арк. 13). Також маємо відомості, що наприкінці 1925 р. в Прилуках, де нараховувалося сім іудейських громад, відбулася нарада віруючих щодо їх об'єднання в одну. На зборах обрали групу уповноважених, які мали забезпечити легалізацію цієї пропозиції (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2, Спр. 2167. Арк. 123). Трактуючи по-своєму запити іудеїв, влада не квапилася їх задовольняти. Більшовики побоюючися у разі прийняття привабливого для віруючих рішення посилення впливу єврейського духовенства (Килимник, 2005: 83).

До товариств, які сприяли консолідації розрізнених іудейських громад, належали поховальні братства. Розуміючи необхідність утворення такого об'єднання в Житомирі, місцеві євреї у лютому 1924 р. заснували товариство «Хевра-Кадиш». До його складу входило кілька осіб, які омивали мерців та здійснювали поховання. Іудеї отримали можливість користуватися не лише послугами, але й інвентарем утвореної спілки (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 214. Арк. 20).

Іудаїзм зі специфічним для нього консерватизмом, великою кількістю казуїстичних нагороджень, деталізацією та суворим формалізмом наштотував іудея на низку запитань. Для їх вирішення у кожній іудейській громаді існував рабин, який, крім функцій релігійного керівника, виконував ще й роль духовного консультанта (Никольський, 1931: 330). У єврейській громаді рабин користувався неабиякою повагою, без його благословення жоден іудей не розпочинав важливої справи. Ця функція рабина для віруючих була чи не найважливішою, оскільки священнодійства в синагозі покладалися на хазана, а виголошення проповіді на магіда (Алексеев, 1896: 48). Колишня жителька єврейського містечка Фрамполь на Поділлі пригадувала: «У Євгенії Наумівни Бернштейн батько був рабином. У свята хасиди урочисто вели батька Євгенії до синагоги. Коли було свято Сімхат Тора, то вони, танцюючи та співаючи, поверталися разом з ним додому» (Геллер, Фрейдер, 2010: 167).

Іудейське духовенство було пов'язаним між собою культовою практикою. У Дарницькій скотобійні Києва, яку обслуговували два шохета та помічник із наглядачем, відбувався забій худоби з метою заготівлі кошерного м'яса для торговельних

закладів Петровського району міста. Два рази на тиждень, щоб забезпечити собі прибуток, бійню відвідували рабини (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 269. Арк. 5). Незважаючи на заборону влади, вони уклали спеціальні угоди з шохетами, які передбачали стягнення на власну користь додаткової плати з покупців кошерного м'яса (Килимник, 2005: 82; Шейнман, 1930: 94).

У зв'язку з існуванням у середовищі іудейського духовенства подібних практик між його представниками виникали суперечки, до яких втягувалися й члени релігійної громади. У місті Первомайську задля матеріального забезпечення рабина, який 1925 р. розпочав виконувати належні йому релігійні функції у місцевій іудейській громаді, віруючими було вирішено позбавляти частини прибутку різника, який заготовляв кошерне м'ясо. Такий стан речей аж ніяк не міг задовольнити останнього. Між рабином і шохетом виник конфлікт, вирішення якого додатково ускладнилося протистоянням їх прихильників. Апогеєм конфронтації стало звернення віруючих до Первомайського ОВК з проханням допомогти розв'язати проблему. На це представники влади відповіли, що вирішення зазначеного непорозуміння перебуває поза межами компетенції державної установи (ЦДАВО України, Ф. 5, Оп. 2, Спр. 222. Арк. 116–117).

Основну роль у житті єврейської громади відігравала синагога (слово грецького походження, яке означає – «зібрання»), що слугувала не лише молитовною будівлею, але й осередком вивчення іудаїзму та місцем вирішення найрізноманітніших повсякденних проблем (Григорович, 2004: 285). Зразковою синагогою була достатньо велика будівля з випаленої цегли, вкрита залізом або черепицею (Гольдштейн, 1994: 154). У великих містах, таких як Одеса, Бердичів, Катеринослава, Харків існували синагоги, що вміщували близько тисячі віруючих. Побудовані за європейським зразком у другій половині XIX ст., вони мали галерею для жінок та спеціальний балкон для хору, внаслідок чого отримали назву хоральних синагог (Бейзер, 2002: 20). Та все ж більшість синагог, що розташовувалися у штетлах, виглядали досить просто, а головним матеріалом, який використовувався при їх зведенні, було дерево. Деякі іудейські громади, як можна побачити на прикладі общини Шнеєрсон в Овручі, прилаштовували для проведення богослужінь кімнати житлових будинків (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 269. Арк. 200). В Одесі обладнаних у такий спосіб синагог була навіть більшість. Керуючись тим, що подібні приміщення були повністю відокремлені від житлової частини

будинку, а також мали окремий вхід, влада передавала їх у користування релігійним громадам на загальних підставах. Разом з тим площа подібних синагог перебувала у розпорядженні житлових кооперативів, які вимагали з віруючих квартирну платню за користування приміщеннями. На цьому ґрунті між радами релігійних громад та представниками житлових кооперативів досить часто виникали непорозуміння (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1109. Арк. 102). Практика здачі в оренду релігійним громадам приміщень, що знаходилися в націоналізованих державою житлових будівлях, припинилася лише наприкінці 1920-х рр. (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 269. Арк. 200).

Відвідуючи богослужіння, кожен іудей шукав собі місце не просто для молитви, а й для спілкування, причому на рівних умовах. Тому у єврейських містечках та міських кварталах відбувався поділ віруючих за соціальною ознакою: заможні, середній прошарок та бідні за можливості молилися в окремих синагогах (Чорномиз, 2002: 17). Там де існувала одна синагога, про соціальну ієрархію свідчив розподіл місць усередині культової будівлі. Уздовж східної стіни сиділи найбільш поважні особи – рабин, знавці Талмуду, заможні євреї. Щодалі поважність місць зменшувалася, а біля західної стіни знаходився нужденний люд (Григорович, 2004: 264). У деяких місцевостях серед єврейського населення була поширеною традиція кожному віруючому мати приватне місце, що передавалося у спадок (Чорномиз, 2002: 17).

Оскільки центральне місце в іудейському культурі займає Тора, то у кожній синагозі мав обов'язково знаходитися футляр із сувоєм, що містив її текст (Гольдштейн, 1994: 154). Окремі синагоги мала різну кількість таких сувоїв. Наприклад, у Новомиколаївській синагозі Херсона їх налічувалося 32, в інших іудейських громадах міста по 15, 27 і навіть 40 (ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 706. Арк. 61). У синагозі Халім-Мойше, що знаходилася в Білій Церкві, нараховувалося 23 сувої Тори (ДАМО. Ф. Р-118. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 6). Напередодні читання Тори, що відбувалося під час суботніх та інших святкових богослужінь, віруючі влаштовували церемоніальну ходу навколо синагоги (Пилкінгтон, 2002, с. 232). Читання священного тексту відбувалося за розташованою посеред молитовної зали кафедрою (ДАХО. Ф. Р-1887. Оп. 3. Спр. 706. Арк. 61).

Від матеріального забезпечення релігійних громад напряду залежав іще один напрям їхньої діяльності – добродійність. Тільки-но в Україні ствердилася радянська влада, держава одразу націоналізувала всі установи, якими опікувалися

релігійні громади, у тому числі й благодійницькі. Незважаючи на це, 1923 р. до Одеського ГВК з Миколаєва надійшла інформація про існування у місті при іудейській общині «комісії допомоги голодуючим», яку очолював рабин Шнеєрсон. Згідно повідомлення, «комісія» утримувала їдальню та притулок для похилих і збіднілих євреїв (ДАМО. Ф. Р-118. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 20).

Як можна побачити навіть на цьому незначному прикладі, серед євреїв неабиякого розвитку набуло благодійництво. Для утримання різноманітних філантропічних єврейських організацій, що на зразок товариства «допомоги бідним нареченим» доволі часто виконували цікаві функції, віруюче населення виділяло значні кошти (Кипер, 1930: 81). Подекуди напівлегально й надалі продовжували діяти товариства піклування за хворими – Езрат Холім, нічні притулки – гедеші. Нерідко заможні представники релігійних громад обходили віруючих бідняків з метою видачі їм коштів із каси взаємодопомоги – гмілісхесід (Шахнович, 1930: 26).

Крім інститутів сім'ї та синагоги, які брали участь у формуванні традиційного єврейського товариства – громади, чималу роль відігравали освітньо-виховні заклади – талмуд-тора, хедер та ієшива, де відбувалося вивчення релігійних текстів. Тож, у середовищі частини єврейства, яке, попри існуючі суспільні виклики, не бажало порушувати визначених іудаїзмом звичаїв, інститути освіти продовжували слугували збереженню традиційних цінностей та їх передачі новому поколінню (Гончаров, 2008: 172). Згідно висновків, зроблених під час обстеження єврейських містечок, яке відбулося 1925 р., лише 30-35% єврейських дітей навчалася в державних школах, а з них тільки 5-6% ознайомлювалося з навчальним матеріалом рідною мовою (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2019. Арк. 120). За відсутності шкіл значна кількість єврейських дітей відвідували хедери – початкові релігійні навчальні заклади, які всупереч позиції влади продовжували нелегально функціонувати у місцях компактного проживання євреїв (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 196. Арк. 34). У деяких хедерах учні діставали їжу та одяг, що спонукало бідну частину єврейського населення саме до них віддавати своїх дітей на навчання (Чефранов, 1928: 5). Заняття відбувалися у домівці меламеда, оскільки утримання школи в окремому обладнаному для цього приміщенні, хоча б і при синагозі, могло викликати негативну реакцію з боку влади. Як правило, умови були погано пристосовані до занять: діти вивчали єврейські мови (іврит та ідиш), тексти Тори і Талмуду, математику

у тій же кімнаті, де жили господарі, або навіть у підвальному приміщені (Гольдштейн, 1998: 15). Проте у другій половині 1920-х рр. єврейських навчальних релігійних закладів стало обмаль. Заняття у них, порівняно зі школою, проходили мляво, нецікаво. Хедери один за іншим припиняли своє функціонування не лише під натиском зверху, але й через постійне зменшення кількості бажаючих їх відвідувати (Хандрос, 2000: 60). З огляду на те, що хедер стрімко втрачав авторитет у середовищі євреїв, через що незабаром, на думку більшовиків, мав припинити своє існування, боротьба з навчальними закладами цього типу велася радянською владою досить мляво, але і не припинялася (Кипер, 1930: 79). Однак, до середини 1920-х рр. у владних колах переважала протилежна думка. Так, лише протягом останніх двох місяців 1923 р. і тільки на території Черкаської округи органи влади виявили і ліквідували 4 іудейських навчальних заклади (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 196. Арк. 34). У липні 1925 р. в Києві відбулися судові процеси над організаторами таємних єврейських релігійних шкіл – рабином Гросманом та його помічниками Винарським і Майзліком (Шейнман, 1930: 12).

Висновки. Таким чином, 1920-і рр. стали часом глибокої трансформації традиційного устрою єврейських громад підрадянської України, що формувався століттями, але водночас – і яскравим прикладом консолідації та виживання заснованої на іудаїзмі релігійної ідентичності єврейського населення УСРР в умовах системного тиску з боку влади. Незважаючи на формальне скасування дискримінаційних законів царської Росії, радянська влада розпочала послідовний наступ на інституційні основи іудаїзму. Проте, як свідчать статистичні дані, єврейські релігійні громади

продемонстрували дивовижну життєздатність. На початок 1920-х років вони залишалися численними та активними, особливо в регіонах історичного компактного проживання євреїв, таких як Поділля, Волинь та Київщина. Синагога продовжувала виконувати роль не лише молитовного будинку, але й соціального та культурного осередку, що об'єднував віруючих. Ключовою фігурою в іудейській громаді залишався рабин, який був не просто релігійним лідером, але й духовним наставником, арбітром у суперечках і представником інтересів громади перед владою. Незважаючи на спроби держави втрутитися у внутрішні справи іудейських громад, євреї намагалися зберегти свою автономію, створюючи комітети для координації поховань, благоустрою кладовищ тощо. Важливим інструментом збереження єврейської ідентичності була релігійна освіта. Незважаючи на заборону та постійний тиск з боку влади, хедери та талмуд-тори продовжували діяти, часто напівлегально, забезпечуючи передачу традиційних знань молодому поколінню. Однак до кінця 1920-х років посилення атеїстичної пропаганди та адміністративного тиску призвело до значного скорочення їхньої кількості та впливу.

Отож, релігійне життя євреїв України в 1920-х роках розвивалося в діалектичній суперечності між руйнівною політикою радянської держави та потужними зусиллями громад зберегти свою віру та традиції. Ця боротьба за виживання, що проходила через внутрішню консолідацію, пошук компромісів і опір, заклала основи для подальших, ще більш трагічних випробувань, що чекали єврейську громаду в наступні десятиліття. Досвід цієї епохи залишається важливим уроком стійкості духу та здатності релігійної спільноти зберігати свою сутність навіть у найнесприятливіших умовах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бейзер М. Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем. М., 2002. 176 с.
2. Бойко О. Становлення форм навчання в процесі ліквідації неписьменності в Україні (1920–1927 рр.). Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: педагогіка. 2015. № 1. С. 312–316.
3. Геллер Р., Фрейдер М. Фрамполь в памяти потомков. Челябинск: Цицеро, 2010. 270 с.
4. Гольдштейн М. І. Очерки истории евреев Полтавщины. Полтава: Стайдж, 1998. 68 с.
5. Гольдштейн Р. І. Материалы к истории Хасидизма. Днепропетровск: ВПОП «Дніпро», 1994. 88 с.
6. Гончаров В. В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII – начало XX вв.). Донецк: Вебер, 2008. 292 с.
7. Григорович Н. В. Родом із штетлу. Нариси з історії єврейства Іванківського району Київської області. Київ: Атопол, 2004. 351 с.
8. Державний архів Миколаївської області (ДАМО).
9. Державний архів Херсонської області (ДАХО).
10. Єпик Л., Петренко Н. Діяльність товариства «Геть неписьменність» на території Сумщини у 20–30 рр. XX ст. Траекторія науки. 2018. 4 (3). С. 3007–3014.
11. Журба М. А., Козир В. В. Неписьменні змушені диктувати. Товариство «Геть неписьменність» в Україні (1923–1936 рр.). Вінниця: Твори, 2025. 248 с.
12. Кипер М. Еврейское местечко Украины. Харків: Пролетарий, 1930. 108 с.

13. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. Київ: СПД Савчина, 2003. 313 с.
14. Колодний А. (голова) та ін. Історія релігій в Україні: у 10 т. Т. 7: Релігійні меншини України. Київ: Український видавничий консорціум, 2011. 600 с.
15. Килимник Л. І. (ред.) Комуністична влада проти релігії Моїсея: Документи 1920–1937 і 1945–1953 рр. Вінниця: Глобус-Пресс, 2005. Вип. 2. 383 с.
16. Корнієнко Л. Національне питання і релігія. Харків, 1931. 50 с.
17. Костенко Г. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність. Схід. 1997. № 9–10. С. 42.
18. Козир В. В. Ідеологічний вимір феномену лікнепу в Україні у 20–30-і рр. ХХ ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. XXXIX. С. 97–101.
19. Козир В. В. Організаційні засади діяльності товариства «Геть неписьменність» 1923–1936 рр. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2014. Вип. 12. С. 405–413.
20. Луковенко І. Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії. Держава і церква в новітній історії України: зб. ст. Полтава: ПНПУ, 2010. С. 170–175.
21. Любченко В., Фінберг Л. Нариси з історії та культури євреїв України. Вид. 2-ге. Київ: Дух і Літера, 2008. 440 с.
22. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. Київ: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. 80 с.
23. Никольский В. К. (ред.) Религиозные верования народов СССР: зб. этногр. материалов. Т. II. Москва; Ленинград: Московский рабочий, 1931. 392 с.
24. Персиц М. М. Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958. 200 с.
25. Пилкингтон С. М. Иудаизм. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2002. 400 с.
26. Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання. Хмельницький, 2005. 409 с.
27. Хандрос Б. Містечко, якого немає. Частина перша: «Штетл». Київ: Альтерпрес, 2000. 368 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
30. Чорномиз В. Еврейское наследие Умани. Одеса, 2002. 46 с.
31. Чефранов О. За безбожну школу і вчительство. Безвірник. 1928. № 10. С. 4–7.
32. Шейнман М. О раввинах и синагогах. Москва, 1930. 32 с.
33. Шахнович М. І. Кому служить «религия Израиля»? Ленінград: Прибой, 1930. 96 с.

REFERENCES

1. Beyzer, M. (2002) *Nashe nasledstvo: Sinagogi SNG v proshlom i nastoyaschem*. [Our Heritage: Synagogues of the CIS in the Past and Present]. Moscow. 176. [in Russian].
2. Boiko, O. (2015) *Stanovlennia form navchannia v protsesi likvidatsii nepysemnosti v Ukraini (1920–1927 rr.)*. [The formation of educational forms in the process of eliminating illiteracy in Ukraine (1920–1927)]. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Serii: pedahohika*, 1. 312–316. [in Ukrainian].
3. Chefranov, O. (1928) *Za bezbozhnu shkolu i vchytelstvo*. [For a godless school and teaching]. *Bezvirnyk*, 10. 4–7. [in Ukrainian].
4. Chornomiz, V. (2002) *Evreiskoe nasledie Umani*. [The Jewish Heritage of Uman]. Odessa. 46. [in Russian].
5. DAKhO (State Archives of Kherson Region).
6. DAMO (State Archives of Mykolaiv Region).
7. Goldsteyn, M. I. (1998) *Ocherki istorii evreev Poltavshchiny*. [Essays on the History of the Jews of Poltava Region]. Poltava: Staydzh. 68. [in Russian].
8. Goldsteyn, R. I. (1994) *Materialy k istorii Khasidizma*. [Materials on the History of Hasidism]. Dnipropetrovsk: VPOP "Dnipro". 88. [in Russian].
9. Goncharov, V. V. (2008) *Evrei Yugo-Vostochnoy Ukrainyi: na perekrestke traditsiy i novatsiy (konets XVIII – nachalo XX vv.)*. [Jews of Southeastern Ukraine: At the Crossroads of Traditions and Innovations (late 18th – early 20th centuries)]. Donetsk: Weber. 292. [in Russian].
10. Heller, R., & Freider, M. (2010) *Frampol v pamiati potomkov*. [Frampol in the Memory of Descendants]. Chelyabinsk: Tsitsero. 270. [in Russian].
11. Hryhorovych, N. V. (2004) *Rodom iz shtetlu. Narysy z istorii yevreistva Ivankivskoho raionu Kyivskoi oblasti*. [From the Shtetl. Essays on the History of the Jews of the Ivankiv District of the Kyiv Region]. Kyiv: Atopol. 351. [in Ukrainian].
12. Khandros, B. (2000) *Mistechko, yakoho nemaje. Chastyna persha: "Shtetl"*. [The Town That Is No More. Part One: "Shtetl"]. Kyiv: Alterpres. 368. [in Ukrainian].
13. Kiper, M. (1930) *Evreyskoe mestechko Ukrainyi*. [The Jewish Shtetl of Ukraine]. Kharkiv: Proletarii. 108. [in Russian].
14. Kolodnyi, A. (Ed.). (2011) *Istoriia religii v Ukraini: u 10 t. T. 7: Relihiini menshyny Ukrainy*. [History of Religions in Ukraine: In 10 Vol. Vol. 7: Religious Minorities of Ukraine]. Kyiv: Ukrainian Publishing Consortium. 600. [in Ukrainian].
15. Korniienko, L. (1931) *Natsionalne pytannia i relihiia*. [The National Question and Religion]. Kharkiv. 50. [in Ukrainian].
16. Kostenko, H. (1997) *Relihiina mapa Donetskoii oblasti: istoriia i suchasnist*. [Religious map of Donetsk region: history and modernity]. *Skhid*, 9-10. 42. [in Ukrainian].

17. Kozerod, O. V. (2003) Yevrei Ukrainy v period novoi ekonomichnoi polityky: 1921–1929 rr. [Jews of Ukraine during the New Economic Policy: 1921–1929]. Kyiv: SPD Savchyna. 313. [in Ukrainian].
18. Kozyr, V. V. (2014a) Ideolohichniy vymir fenomenu liknepu v Ukraini u 20–30-i rr. XX st. [The ideological dimension of the phenomenon of Liknep in Ukraine in the 1920s and 1930s]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu, XXXIX. 97–101. [in Ukrainian].
19. Kozyr, V. V. (2014b) Orhanizatsiini zasady diialnosti tovarystva "Het nepysemnist'" 1923–1936 rr. [Organizational principles of the "Down with Illiteracy" society's activities in 1923–1936]. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 6: Istorychni nauky, 12. 405–413. [in Ukrainian].
20. Kylymnyk, L. I. (Ed.). (2005) Komunistychna vlada proty religii Moiseia: Dokumenty 1920–1937 i 1945–1953 rr. [Communist Power against the Religion of Moses: Documents 1920–1937 and 1945–1953]. 383. Vinnytsia: Globus-Press. [in Ukrainian].
21. Liubchenko, V., & Finberg, L. (2008) Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy. [Essays on the History and Culture of the Jews of Ukraine] (2nd ed.). Kyiv: Dukh i Litera. 440. [in Ukrainian].
22. Lukovenko, I. (2010) Yudaizm v Donbasi: doradianski, radianski ta postradianski realii [Judaism in Donbas: pre-Soviet, Soviet and post-Soviet realities]. In Derzhava i tserkva v novitnii istorii Ukrainy [State and Church in the Modern History of Ukraine]. Poltava: PNPU. 170–175. [in Ukrainian].
23. Naulko, V. I. (1998) Khto i vidkoly zhyve v Ukraini. [Who Has Been Living in Ukraine and Since When]. Kyiv: Holov. spetsializ. red. lit. movamy nats. menshyn Ukrainy. 80. [in Ukrainian].
24. Nikolskyi, V. K. (Ed.). (1931) Religioznye verovaniya narodov SSSR: Sbornik etnograficheskikh materialov. T. II [Religious Beliefs of the Peoples of the USSR: A Collection of Ethnographic Materials. Vol. II]. Moscow; Leningrad: Moskovskii rabochii. 392. [in Russian].
25. Persits, M. M. (1958) Otdelenie tserkvi ot gosudarstva i shkoly ot tserkvi v SSSR. [Separation of Church from State and School from Church in the USSR]. Moscow: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. 200. [in Russian].
26. Pilkington, S. M. (2002) Iudaizm [Judaism]. Moscow: FAIR-PRESS. 400. [in Russian].
27. Shakhnovich, M. I. (1930) Komu sluzhit "religiya Izrailia"? [Whom Does the "Religion of Israel" Serve?]. Leningrad: Priboi. 96. [in Russian].
28. Sheinman, M. (1930) O ravvinakh i sinagogakh [On Rabbis and Synagogues]. Moscow. 32. [in Russian].
29. Slobodianiuk, P. Ya. (2005) Yevreiski obchyny Pravoberezhnoi Ukrainy: Naukovie istoryko-etnolohichne vydannia. [Jewish Communities of Right-Bank Ukraine: Scientific Historical and Ethnological Publication]. Khmelnytskyi. 409. [in Ukrainian].
30. TsDAHO Ukrainy. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine].
31. TsDAVO Ukrainy. [Central State Archives of Higher Authorities of Ukraine].
32. Yepyk, L., & Petrenko, N. (2018) Diialnist tovarystva "Het nepysemnist'" na terytorii Sumshchyny u 20–30 rr. XX st. [Activities of the "Down with Illiteracy" society in the Sumy region in the 1920s and 1930s]. Traiektoriia nauky, 4(3). 3007–3014. [in Ukrainian].
33. Zhurba, M. A., & Kozyr, V. V. (2025) Nepysmennii zmusheni dyktuvaty. Tovarystvo "Het nepysmennist'" v Ukraini (1923–1936 rr.). [Illiterates are forced to dictate. The "Away with Literacy" Society in Ukraine (1923–1936)]. Vinnytsia: Tvory. 248. [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025